

OKULLARDA AKRAN ZORBALIĞININ YAYGINLIĞI VE DOĞASI ÜZERİNE BİR DERLEME

Aysun ERGÜL TOPÇU*

*Dr. Ankara Üniversitesi Sağlık, Kültür ve Spor Daire Başkanlığı

ÖZET

Okullarda çocuklar ve ergenler arasında yaşanan saldırganlığın en yaygın türü olan akran zorbalığı konusunda yapılan çalışmaların sayısı son yıllarda giderek artmaktadır. Bunun temel nedeni, akran zorbalığının hem zorbalık yapan hem de zorbalığa maruz kalan çocuklar için önemli psikolojik, toplumsal ve fiziksel sonuçlarının olmasıdır. Daha şiddetli ve uzun süreli yaşandığında ve toplumsal destek yetersiz olduğunda, akran zorbalığının sonuçlarının çok daha ciddi olabildiği, ayrıca bu dönemde yaşanan zorbalık olaylarının olumsuz etkilerinin yaşamın ileriki dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir (Olweus 2013). Akran zorbalığının Türkiye’de yakın dönemde çalışılmaya başlandığı ve yapılan çalışmaların akran zorbalığının doğasının anlaşılması açısından önemli bilgiler ortaya koymakla birlikte, birçok açıdan sorunu tanımlamaktan henüz uzak olduğu görülmektedir. Bu yazıda çoğu kültürde oldukça yaygın ve önemli bir problem olan akran zorbalığının tanımı, temel özellikleri, yaygınlığı, yaş ve cinsiyet açısından gösterdiği değişim ve ilişkili olduğu bazı değişkenlerle ilgili yurt dışında ve Türkiye’de yapılmış olan araştırmalar gözden geçirilerek alan yazına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: akran zorbalığı, zorbalık türleri, zorbalığın sonuçları, cinsiyet, yaş.

A REVIEW OF PREVALENCE AND NATURE OF PEER BULLYING AT SCHOOLS

ABSTRACT

The number of research on peer bullying which is one of the most prevalent types of aggression occurring among children and adolescents in schools has been increasing during the past years. Its basic reason is that peer bullying has psychological, social and physical outcomes for both the bully and the victim. It is seen that the consequences of bullying are more serious when it is experienced severely and for longer periods of time, besides, the negative impacts of bullying in childhood and adolescence continues during later periods of life (Olweus 2013). It is also seen that bullying had become an increasingly popular subject in Turkey and the studies provide valuable knowledge in terms of understanding the nature of bullying but are still far from defining the problem in many aspects. This review provides an overview of the international and Turkish literature on bullying, which is seen in all cultures, in terms of its definition, basic characteristics, prevalence, tendencies in terms of age and gender and some further variables that are related with it.

Key words: bullying, type of bullying, consequences of bullying, gender, age.

Giriş

Okullarda akranlar arasında yaşanan saldırganlığı ifade eden akran zorbalığı konusundaki ilk bilimsel çalışmalar 1970'li yılların başlarında Norveçli araştırmacı Dan Olweus tarafından başlatılmıştır (Olweus 1993, 1994). Olweus, başlangıç çalışmalarında akran zorbalığını bir grup tarafından gerçekleştirilen saldırganlığı ifade eden grup zorbalığı (mobbing) sözcüğüyle ifade etmiştir. Ancak, daha kapsamlı çalışmalar, akran zorbalığının bir grup tarafından uygulanmasına ek olarak, tek bir kişi tarafından da uygulandığını ortaya koymuştur. Örneğin, Olweus'un Norveçli öğrencilerle yaptığı bir çalışmada, öğrencilerin büyük çoğunluğu iki ya da üç kişilik bir grup tarafından zorbalığa maruz kaldığını bildirirken, %30-40 oranında öğrenci akran zorbalığına en fazla tek bir öğrenci tarafından maruz kaldığını bildirmiştir (Olweus 1993, 1994, 2013). Yine, Seals ve Young'un (2003) çalışması, öğrencilerin % 62.5'inin yalnızca grup olarak, % 37.5'inin ise bazen tek başına bazen de başkalarıyla birlikte akran zorbalığı yaptığını göstermiştir. Zaman içerisinde grup zorbalığı kavramının sınırlılığını fark eden Olweus, bunun yerine, zorbalık (bullying) kavramını kullanmaya başlamıştır (Olweus 1993, 1994). Böylece, Olweus (1993, s. 9), hem grup zorbalığını hem de tek bir kişi tarafından yapılan zorbalığı içerecek şekilde genişlettiği zorbalık kavramını, "bir ya da birden çok öğrencinin kendilerinden daha güçsüz bir öğrenciye kasıtlı olarak ve tekrar eden bir biçimde olumsuz eylemlerde bulunması" biçiminde tanımlamıştır.

Akran zorbalığı saldırganlığın bir türü olarak tanımlanmakla birlikte, bazı yönleriyle genel saldırganlıktan ayrılmaktadır. Buna göre, bir söz ya da davranışın akran zorbalığı olarak adlandırılabilmesi için saldırgan özellik taşımasına ek olarak, taraflar arasında eşit olmayan bir güç dengesinin bulunması, kasıtlı yapılıyor olması ve zaman içerisinde tekrarlanması gerekmektedir (Juvonen ve Graham 2014, Olweus 1993, 1994, 2013, Rigby 2003). Akran zorbalığının hedefi genellikle tek bir kişi olmakla birlikte bir grup da olabilmektedir. Araştırmacılar, zorbalık yapan kişi ya da grubu *zorba (bully)*, zorbalığa maruz kalan kişileri *kurban (victim)* ve hem zorbalık yapan hem de zorbalığa maruz kalan kişileri *zorba-kurban (bully-victim)* olarak tanımlamaktadır (Camodeca, Goossens, Terwoigt ve Schuengel 2002, Juvonen, Graham ve Schuster 2003, Olweus 1993, 1994, Perren ve Alsaker 2006).

Akran zorbalığı kapsamında değerlendirilen eylemler vurma, itme, tekme atma ve dürtme şeklinde fiziksel yolla ya da tehdit etme, alay etme, sataşma ve isim takma gibi sözel yolla ortaya çıkabileceği gibi, fiziksel ya da sözel olmayan bir yolla da ortaya çıkabilmektedir: örneğin, sosyal dışlama ve kasıtlı olarak bir grubun dışına itme. Fiziksel ve sözel zorbalık kurbanı yönelen açık saldırıları içermesi ve gözlenebilirliği nedeniyle doğrudan zorbalık, sosyal dışlama ve kasıtlı olarak bir grubun dışına itme ise dolaylı zorbalık olarak adlandırılmaktadır (Olweus 1993, 1994). Bazı çalışmalarda, dolaylı zorbalık yerine psikolojik, sosyal manipülasyon ya da ilişkisel zorbalık kavramlarının da kullanıldığı görülmektedir (Mynard ve Joseph 2000, Veenstra, Lindenberg, Oldehinkel, De Winter, Verhulst ve Ormel 2005). Hawker ve Boulton (2000) yaptıkları bir meta-analiz çalışmasında, ilişkisel akran zorbalığının dolaylı akran zorbalığına benzediğini ve bunların tanımlarında bazı maddelerin ortak olduğunu, ancak dolaylı akran zorbalığının, ilişkisel akran zorbalığından farklı olarak üçüncü bir kişi tarafından gerçekleştirildiğini ve böylece kurbanın saldırganın kimliğinden habersiz olabildiğini ortaya koymuştur. Yakın zamanda araştırmacılar fiziksel, sözel ve ilişkisel zorbalığa ek olarak son yıllarda giderek artan ve mesaj, e-posta ya da sosyal ağ siteleri gibi teknolojik araçları kullanarak gerçekleştirilen siber zorbalık türünü de alan yazına dahil etmişlerdir (Butler, Kift ve Campbell 2009, Wang, Iannotti ve Nansel 2009).

Akran Zorbalığı Oranları

Akran zorbalığının yaygınlığına bakan araştırma sonuçları, akran zorbalığı yapan öğrencilerin oranının % 1 ile %49.5, zorbalığa maruz kalan öğrencilerin oranının % 5.5 ile % 56.5, hem zorbalık yapan hem de zorbalığa maruz kalan öğrencilerin oranının ise % 1 ile % 10.34 arasında değiştiğini göstermektedir (Baldry 2004, Cerezo ve Ato 2005, Collins, McAleavy ve Adamson 2004, Eisenberg, Neumark-Sztainer ve Perry 2003, Garby, Vilhjalmsson ve Kristjánssdóttir 2017, Houbre, Tarquinio, Thuillier ve Hergott 2006, Hunter, Boyle ve Varden 2004, Juvonen ve ark. 2003, Maynard ve Joseph 2000, Olweus 1993, 1994, Seals ve Young 2003, Wolke, Woods, Bloomfield ve Karstadt 2000, Wolke, Woods, Stanford ve Schulz 2001). Biri dışında (Cerezo ve Ato 2005) incelenen tüm çalışmalarda, akran zorbalığına maruz kalan öğrencilerin oranının en yüksek olduğu ve bunu sırasıyla zorba ve zorba-kurban oranlarının izlediği görülmektedir. Bulgular, ayrıca, akran zorbalığına karışan öğrencilerin oranının hem aynı ülke içinde hem de ülkeler arasında büyük oranda değişiklik gösterdiğine işaret etmektedir. Bunun bir nedeni akran zorbalığına karışan öğrencileri belirlemek amacıyla kullanılan ölçme araçlarında zorba, kurban, ya da zorba-kurban tanımlarının

büyük ölçüde değişiklik göstermesidir (Wolke ve ark. 2001). Araştırmalarda zorba, kurban ya da zorba-kurban öğrencileri tanımlarken uyulan kriterler, haftada bir ya da birden fazla zorbalık olaylarına karışmış olmaktan, son bir yıl içerisinde en az birkaç kez bu tür olaylara karışmış olmak (Seals ve Young 2003, Collins ve ark. 2004, Baldry 2004) arasında çeşitlilik göstermektedir. Dolayısıyla, akran zorbalığına karışma oranları ile ilgili farklı ülkelerde elde edilen bulguları değerlendirirken dikkatli olunması ve doğrudan karşılaştırmalardan kaçınılması gerekmektedir.

Akran Zorbalığında Cinsiyete Bağlı Değişiklikler

Akran zorbalığı ve cinsiyet arasındaki ilişkileri inceleyen araştırma bulguları arasında tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda incelenen araştırmaların büyük bir bölümü, erkek öğrencilerin kız öğrencilere oranla daha fazla zorbalık yaptığına (Collins ve ark. 2004, Seals ve Young 2003, Wolke ve ark. 2001, Veenstra ve ark. 2005, Camodeca ve ark. 2002, Pellegrini ve Long 2002, Boulton, Bucci ve Hawker 1999) ve yine hem zorbalık yapan hem de zorbalığa maruz kalan öğrencilerin (zorba-kurban) büyük oranda erkekler olduğuna işaret etmektedir (Wolke ve ark. 2001, Veenstra ve ark. 2005).

Akran zorbalığına maruz kalma ve cinsiyet arasındaki ilişkilere bakıldığında ise, bazı araştırmalarda erkeklerin kızlara göre akran zorbalığına daha fazla maruz kaldığı bulunurken (Wolke ve ark. 2001, Hunter ve ark. 2004, Pellegrini ve Long 2002, Collins ve ark. 2004); bazı araştırmalarda, tersine akran zorbalığına maruz kalan kızların oranının erkeklerden daha fazla olduğu bulunmuştur (Veenstra ve ark. 2005, Eisenberg ve ark. 2003). Diğer bazı araştırmalarda ise, erkeklerle kızlar arasında akran zorbalığına maruz kalma bakımından bir farklılık gözlenmemiştir (Wolke ve ark. 2001, Collins ve ark. 2004, Schafer, Warner, ve Crick 2002, Camodeca ve ark. 2002, Boulton ve ark. 1999).

Öte yandan, bazı araştırmacılar, kızların ve erkeklerin yapılan ve maruz kalınan akran zorbalığının türü açısından farklılaştığına dikkat çekmektedir. Çok sayıda araştırma, erkeklerin en fazla vurma, itme, tekme atma ve dürtme gibi fiziksel zorbalık davranışlarında (Olweus 1993, 1994, Maynard ve Joseph 2000); kızların ise, sosyal dışlama ve kasıtlı olarak bir grubun dışına itme gibi durumları içeren dolaylı akran zorbalığı davranışlarında bulunduğunu (Olweus 1993, 1994, Maynard ve Joseph 2000, Collins ve ark. 2004); alay etme ve isim takma gibi sözel akran zorbalığı açısından kızlarla erkekler arasında bir fark bulunmadığını göstermektedir (Olweus 1993, 1994, Maynard ve Joseph 2000). Benzer şekilde, kızların daha fazla dolaylı (Olweus 1993, 1994), sosyal manipülasyon (Maynard ve Joseph 2000) ya da ilişkisel akran zorbalığına (Cullerton-Sen ve Crick 2005, Schafer ve ark. 2002), erkeklerin ise fiziksel akran zorbalığına (Cullerton-Sen ve Crick 2005, Olweus 1993, 1994, Maynard ve Joseph 2000, Schafer ve ark. 2002) maruz kaldığı ve sözel zorbalığa maruz kalma açısından kızlarla erkekler arasında bir fark olmadığı görülmektedir (Olweus 1993, 1994, Maynard ve Joseph 2000).

Cinsiyete bağlı diğer bir değişiklik, erkeklerin ve kızların zorbalıkla ilişkili inançlarında görülmektedir. Örneğin, erkekler başkalarına zorbalık yapmayı kızlara göre daha eğlenceli bulduklarını ve zorbalığa tanıklık ederken daha fazla heyecan duyduklarını (Jeffrey, Miller ve Linn 2001) ve kurban için üzülme ve yardım etme olasılıklarının kızlarla karşılaştırıldığında, daha düşük olduğunu (Collins ve ark. 2004) belirtmektedirler. Ayrıca, kurbanın kendisine yapılanı hak ettiğine inandıklarını belirten erkeklerin sayısı kızlarınkinden daha fazladır (Collins ve ark. 2004, Jeffrey ve ark. 2001).

Akran Zorbalığında Yaşa Bağlı Değişiklikler

Olweus (1993, 1994) tarafından 7-16 yaşları arasındaki öğrencilerle yapılan bir çalışma, hem erkeklerin hem de kızların akran zorbalığına maruz kalma oranlarının yaşa bağlı olarak sistemli bir şekilde düştüğünü göstermektedir. Benzer şekilde, Wolke ve ark. (2001), 4. sınıf öğrencilerin kurban olma olasılıklarının 2. sınıf öğrencilere göre daha düşük olduğunu bulmuştur. Başka birçok araştırma, akran zorbalığına maruz kalmanın yaşla beraber düştüğü yönündeki bu bulguları desteklemektedir (Collins ve ark. 2004, Eisenberg ve ark. 2003, Hunter ve ark. 2004, Pellegrini ve Long 2002).

Akran zorbalığına maruz kalmada genel olarak yaşla birlikte düşüş gözlenirken, akran zorbalığı yapmada yaşa bağlı artış olduğu belirtilmektedir (Collins ve ark. 2004, Wolke ve ark. 2001). Olweus'un (1993, 1994) bulguları ise, aslında akran zorbalığı yapmanın erkeklerde yaşla birlikte bir miktar artarken, kızlarda düştüğüne işaret etmektedir. Bununla birlikte, Seals ve Young (2003), 7. sınıfların 8. sınıflardan daha fazla zorbalık yaptığı yönünde bulgulara ulaşmış ve akran zorbalığı yapmada da yaşa bağlı düşüş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, araştırmalar, yaş ilerledikçe çocukların özellikle fiziksel akran zorbalığı

eğilimlerinin azaldığına işaret etmektedir (Juvonen ve Graham 2014, Olweus 1993, 1994). Pellegrini ve Long (2002), ilkokuldan ortaokula geçişte, çocukların yeni akran grubu içerisinde üstünlük kurmaya çalışacakları ve bundan dolayı bu dönemde akran zorbalığı yapmada bir artış olacağı hipotezini sınamışlardır. Beşinci, 6. ve 7. sınıflarla yaptıkları boylamsal çalışmanın sonuçları bu hipotezi desteklemiştir: zorbalık yapmada 5. sınıftan 6. sınıfa doğru bir yükselme olmuş, 7. sınıfın başında düşmüş ve 7. sınıfın sonuna kadar değişmeden kalmıştır.

Olweus (1993, 1994), öğrencilerin daha çok yaşça kendilerinden büyük öğrencilerin zorbalığına maruz kaldıklarını ve özellikle daha alt sınıflara giden çocukların kendilerinden daha büyük çocukların zorbalığına maruz kalma olasılıklarının daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Wolke ve arkadaşları (2001), hem Almanya'da hem de İngiltere'de öğrencilerin en çok kendi sınıflarından ve aynı yaştaki kişiler tarafından zorbalığa maruz kaldığını bulmuşlardır. Collins ve arkadaşları (2004) ise, kızların daha çok kendi sınıflarından ve aynı yaştaki çocuklar tarafından, erkeklerin ise kendilerinden daha büyük ya da farklı yaş gruplarından öğrencilerin zorbalığına maruz kaldığını göstermişlerdir.

Akran Zorbalığının Sonuçları

Araştırmalar, akran zorbalığı yapmanın ve akran zorbalığına maruz kalmanın önemli fiziksel, sosyal ve psikolojik sonuçlarının olduğunu göstermektedir (Bradshaw 2015, Rigby 2003, Smith, Talamelli, Cowei, Naylor ve Chauhan 2004). Rigby (2003), akran zorbalığının olumsuz sonuçlarını dört kategoride toplamaktadır. Bunlar, düşük psikolojik sağlık, düşük sosyal uyum, psikolojik rahatsızlık ve fiziksel hastalık belirtileridir. Bunlardan ilki, mutsuzluk, düşük benlik saygısı, kızgınlık ve üzüntü gibi gerçekte psikolojik rahatsızlık olmayan ancak hoş gitmeyen psikolojik durumları içerir. İkincisi, okulu sevmeme, okula devamsızlık, yalnızlık ve yalıtılmışlık gibi kişinin sosyal çevresine karşı duyduğu hoşnutsuzluğu içerir. Üçüncüsü, ilk iki kategoridekinden daha ciddidir ve yüksek kaygı düzeyi, depresyon ve intihar düşüncelerini içermektedir. Sonuncusu ise, tıbben tanısı konmuş fiziksel hastalık belirtilerini kapsamaktadır. Psikosomatik belirtiler bu grupta değerlendirilebilir. Ayrıca, sürekli zorbalığa maruz kalmanın çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerinin çok ciddi olduğu yönünde güçlü bazı kanıtlar da vardır. Örneğin, Smith ve arkadaşları (2004), iki yıl boyunca belirli aralıklarla aldıkları ölçümler temelinde katılımcıları, artık kurban olmayanlar (iki yıl önce kurbanken şimdi değil), hala kurban olanlar (iki yıl önce kurban, şimdi de kurban), yeni kurbanlar (iki yıl önce kurban değilken şimdi kurban) ve hiç kurban olmayanlar (iki yıl önce kurban değil, şimdi de kurban değil) olmak üzere dört gruba ayırdıktan sonra bu grupları bazı değişkenler açısından karşılaştırmışlardır. Bulgular, hala kurban olanların (sürekli kurbanlar) en sorunlu grup olduğunu ortaya koymuştur. Sürekli zorbalığa maruz kalan bu öğrencilerin, diğer çocuklardan ve teneffüslerden daha az hoşlandıkları, okulda daha az arkadaşlarının olduğu, çok daha fazla devamsızlık yaptıkları ve ayrıca duygusal, akran ilişkili ve davranışsal sorunlar yaşadıkları görülmüştür.

Türkiye'de Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de akran zorbalığı konusunda yapılan çalışmalar son dönemde artış göstermekle birlikte hala sınırlıdır. Diğer ülkelerdeki araştırma sonuçlarıyla tutarlı bir şekilde, Türkiye'de genel olarak akran zorbalığına maruz kalan öğrencilerin oranının en yüksek olduğu ve bunu sırasıyla zorba ve zorba-kurban oranlarının izlediği görülmektedir. Yapılan çalışmalar ilköğretim düzeyinde zorbalık yapan öğrencilerin oranının % 6.2-16.4; zorbalığa maruz kalan öğrencilerin oranının % 8.2-35.1 ve zorba-kurban öğrencilerin oranının % 6.4-30.2 arasında değiştiğini göstermektedir (Pekel 2004, Pişkin 2003, Yıldırım 2001). Özkan ve Çifci'nin çalışmasında (2010), ilköğretim öğrencilerinin % 33.9'unun akademik yıl boyunca en az bir kez sözlü zorbalığa, % 32.9'unun fiziksel zorbalığa, % 29.2'sinin duygusal zorbalığa ve % 16.9'unun cinsel zorbalığa maruz kaldığı ve zorbalık olaylarının en fazla okul bahçesinde ve sınıflarda ortaya çıktığı belirlenmiştir.

İlköğretim 5, 6, 7, ve 8. sınıflarla ve lise 1 ve 2. sınıflarla yapılan bir çalışmada (Gültekin 2003) öğrencilerin % 13.9'unun; ilköğretim 5. 7. ve lise 9. sınıflarla yapılan başka bir çalışmada ise (Dölek 2002) % 8.2'sinin akran zorbalığına maruz kaldığı belirtilmiştir (Pekel-Uludağlı ve Uçanok 2005). Akgün (2005) de, lise hazırlık, 1. ve 2. sınıflarla yaptığı çalışmasında, öğrencilerin % 7.2'sinin zorba, % 8.2'sinin kurban ve % 6.6'sinin zorba-kurban grubuna girdiğini belirtmiştir.

Akran Zorbalığı ile Cinsiyet ve Yaş Arasındaki İlişkiler

Akran zorbalığı ve cinsiyet arasındaki ilişkileri inceleyen iki çalışmada (Özkan ve Çifci 2010, Şirvanlı-Özen ve Aktan 2010) erkeklerin hem daha fazla zorbalık yaptıkları hem de zorbalığa maruz kaldıkları

gösterilmiştir. Başka çalışmalarda ise yine erkeklerin daha çok zorba ya da zorba-kurban olduğu (Bayraktar 2009, Burnukara ve Uçanok 2012, Pekel 2004), ancak kurban olma açısından kızlarla erkekler arasında fark olmadığı bulunmuştur (Gültekin 2003, Pekel 2004). Pişkin (2003) ise, erkeklerin daha çok zorba ve zorba-kurban, kızların ise daha çok kurban olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca araştırmalar bazı tutarsızlıklar olmakla birlikte, maruz kalınan akran zorbalığı türleri açısından da cinsiyete göre farklılıklar olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, erkekler daha fazla fiziksel akran zorbalığına maruz kalırken (Pişkin 2003), kızlar sözel ve dolaylı (dışlama, oyuna almama, dedikodu vb.) akran zorbalığına maruz kalmaktadır (Gültekin 2003, Pişkin 2003). Pekel (2004) tarafından 5. ve 6. sınıftaki öğrencilerle yapılan bir çalışmada, kişisel eşyalara saldırı dışında, erkek çocukların korkutma/sindirme, alay, açık saldırı, ilişkisel saldırı akran zorbalığı davranışlarının tümünü, kız çocuklara göre daha fazla sergiledikleri ortaya konmuştur. Pekel-Uludağlı ve Uçanok'a (2005) göre, bunun nedeni, bu yaş grubunda, erkeklerle kızların sözel saldırı açısından farklılaşmaması, bu ayırımı yaş ilerledikçe belirginlik kazanması ve ayrıca akran zorbalığının dolaylı biçimlerinin kızlar tarafından çocukluk dönemine göre ergenlik döneminde daha fazla gösteriliyor olmasıdır. Burnukara ve Uçanok'un (2012) 12 ile 18 yaşları arasındaki ergenlerle yaptıkları bir çalışmada ise, erkeklerin korkutma/sindirme, fiziksel saldırı ve eşyaya saldırı davranışlarını kızlardan daha fazla gösterdikleri bulunmuştur. Ayrıca kızların erkeklere kıyasla ilişkisel zorbalığa ve kişisel eşyalara saldırıya daha fazla maruz kaldıkları belirlenmiştir. Ergül-Topçu ve Dönmez (2015) ise erkeklerin zorbalık sürecine kızlardan daha etkin katıldığını; erkeklerin daha fazla zorba, yardımcı-destekleyici ve kurban, kızların ise savunucu ve izleyici rollerinden birine girdiğini göstermiştir. Akran zorbalığı cinsiyet ilişkisi konusundaki çelişkili bulgular, erkeklerin kızlara kıyasla daha fazla zorbalık yaptığını işaret ederken, zorbalığa maruz kalmanın zorbalığın türü ve yaş dönemine bağlı olarak farklılaştığı ancak bu konuda bütüncül sonuçlara ulaşmak için daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Akran zorbalığına maruz kalma ve yaş arasındaki ilişkilerin incelendiği çalışmalarda kızlarda hem akran zorbalığı yapma hem de akran zorbalığına maruz kalmada genel olarak yaşla birlikte düşüş olduğu, erkeklerde ise zorbalığa maruz kalmada bir düşüş olurken zorbalık yapmada artış olduğu ya da aynı düzeyde kaldığı görülmektedir (Akgün 2005, Şirvanlı-Özen 2006, Şirvanlı-Özen ve Aktan 2010). Akran zorbalığı türleri açısından bakıldığında ise, doğrudan akran zorbalığında yaşla birlikte düşüş olurken, dolaylı akran zorbalığında yükselme olduğu belirtilmektedir (Akgün 2005, Gültekin ve Sayıl 2005). Ayrıca, erkek öğrencilerin daha çok üst sınıflarda okuyan erkek öğrenciler, kızların ise daha çok kendi sınıflarındaki erkek öğrenciler tarafından, sırasıyla en fazla sınıf, oyun alanı-bahçe ve koridorlarda akran zorbalığına maruz kaldığı görülmektedir (Pişkin 2003).

Türkiye'de Yapılan Çalışmalarda Akran Zorbalığının Bazı Değişkenlerle İlişkisi

Türkiye'de yapılan araştırma sonuçlarına bakıldığında, akranlarının zorba çocukları lider, kavgacı ve başkalarını rahatsız eden; kurban çocukları utangaç ve yardım arayan kişiler; zorba-kurbanları ise, başkalarını en fazla rahatsız eden kişiler olarak değerlendirdikleri görülmektedir (Yıldırım 2001). Bedensel, sözel, duygusal ve cinsel zorbalığa daha fazla maruz kalan çocukların daha az maruz kalan çocuklara göre benlik saygılarının daha düşük olduğu, daha yüksek depresyon, durumluk kaygı ve sürekli kaygı belirtileri gösterdikleri görülmektedir (Kapçı 2004). Benzer şekilde, akran zorbalığına maruz kalan çocukların bunun sonucunda, üzüntü, moral bozukluğu, kızgınlık, huzursuzluk kendini değersiz hissetme, korku, kaygı ve güvensizlik duyguları yaşadıkları, akran zorbalığına uğradıklarını en fazla arkadaşlarına söyledikleri ve bunu öğretmenlerin ve anne-babaların izlediği ve kızların erkeklere göre başkalarına daha fazla anlattıkları belirtilmektedir (Pişkin 2003). Zorba-kurbanların zorbalığa karışmayan çocuklara göre daha yalnız oldukları ve akademik başarılarının daha düşük olduğu ve bu açılardan en riskli grubu oluşturdukları görülmektedir. Ayrıca, kurban çocukların da karışmayan çocuklara göre daha yalnız oldukları bulunmuştur (Pekel-Uludağlı ve Uçanok 2005). Araştırmacılar, yalnız olmanın çocukları kolaylıkla akran zorbalığının hedefi haline getirdiğini, çünkü bu durumda saldırgan çocukların kendilerinden öç alınacağı ve dışlanacakları korkusu duymadıklarını belirtmektedirler. Türkiye'de yapılan bir başka çalışmada (Şirvanlı-Özen 2006) çocukların akran zorbalığına maruz kalmaları ile benlik imgeleri arasında negatif bir ilişki olduğu gösterilmiştir. Yazara göre, benlik imgeleri olumsuz olan çocukların davranışları saldırgan, bu çocukların kendilerini koruyamayacak durumda oldukları yönünde mesajlar ileterek onları akran zorbalığının hedefi haline getirmektedir (Şirvanlı-Özen 2006).

Akran zorbalığı ile ilgili incelenen konulardan biri de zorbalığa bir şekilde katılan çocukların akranları arasındaki toplumsal konumlarıdır. Bu konuda yapılan çalışmalar arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte, genel örüntü zorbalığa zorba, zorba-kurban ve kurban olarak katılan çocukların katılmayanlara göre akranları

arasında daha az kabul gördükleri ya da daha fazla reddedildikleri yönündedir (Ergül-Topçu ve Dönmez 2015, Pekel-Uludağlı ve Uçanok 2005, Yıldırım 2001). Ergül-Topçu ve Dönmez (2015) kurban çocukların akranları tarafından diğer bütün çocuklardan daha fazla reddedildiklerini; zorba çocukların ise akranları tarafından reddedilmekle birlikte bir bölümü tarafından kabul edildiklerini göstermiştir. Akranları tarafından reddedilmeleri kurban çocukları akran desteğinden yoksun bırakarak zorbalığın hedef haline getirebilmektedir. Diğer yandan, Olweus (1991), akranlarının sürekli zorbalığa maruz kalan çocukları, giderek değersiz ve kendisine yapılanları hak eden birisi olarak görmeye başladıklarına ve bunun akran grubu içerisinde zamanla bir norm haline geldiğine işaret etmektedir (akt. Salmivalli, Lagerspetz, Björkqvist, Österman ve Kaukiainen 1996).

Akran zorbalığı yapma ve akran zorbalığına maruz kalmayla ilişkisi incelenen diğer bir değişken ise ana babayla ilişkilerdir. Bu bağlamda Akgün (2005) hem zorbalık yapan hem de maruz kalan kızların ana babalarını daha az denetleyici algıladıklarını, bireyselliklerini ifade etme konusunda destekleyici davranmadıklarını düşündüklerini ve babaları ile ilişkilerini olumsuz değerlendirdiklerini belirtmiştir. Ek olarak, akran zorbalığına maruz kalan kızların anne babalarını daha az sevgi ve ilgi gösteren ve daha az katılımcı olarak algıladıkları bulunmuştur. Şirvanlı-Özen (2006) ise kızların akran zorbalığına maruz kalmalarında, babalarının reddedici, aşırı koruyucu ve denetleyici; erkeklerin akran zorbalığına maruz kalmalarında ise, annenin aşırı denetleyici davranışlarının etkili olduğunu göstermiştir. Başka bir çalışmada (Totan ve Yöndem 2007) ana babalarıyla ilişkilerinin artmasının ergenlerin zorba ve zorba-kurban olma olasılıklarını azalttığı görülmüştür. Ayrıca erkek ergenlerde ebeveyne güvenli bağlanma azaldıkça hem zorbalığa maruz kalma hem de zorbalık yapmanın arttığı, ayrıca erkek ergenlerde ebeveyne güvenli bağlanma azaldıkça, stresle başa çıkma stratejilerinden kaçınma stratejisi kullanımının arttığı ve bunun da erkek ergenlerin zorbalığa maruz kalmalarındaki artışı beraberinde getirebileceği ortaya konmuştur (Şirvanlı-Özen ve Aktan 2010). Yaban, Sayıl ve Kindap-Tepe (2013) ise erkek ergenlerde babadan algılanan desteğin önemli olduğunu, babadan algılanan destek azaldıkça hem olumlu arkadaşlık ilişkilerinin hem de zorbalık davranışlarının arttığını ve olumsuz arkadaşlık niteliğinin kısmen de olsa babadan algılanan destekteki azalma ile zorbalık davranışlarının artması arasındaki ilişkiyi açıkladığını ortaya koymuştur. Bütün bu bulgular olumlu ana babalık uygulamalarının ve ilişkilerinin akran zorbalığı sürecindeki önemine işaret etmektedir.

Öğrencilerin zorbalıkla baş etmede kullandıkları stratejilere bakıldığında zorbalıkla karşılaşıldığında daha çok zorbalık yapan çocuktan uzaklaşıldığı ve bu durumda en çok öğretmenden yardım alındığı tespit edilmiştir (Özkan ve Çifci 2010). Burnukara ve Uçanok'un (2012) çalışmasında ise zorbalıkla karşılaşıldığında kızların daha çok başkalarından yardım isteme davranışlarını, erkeklerin ise karşı koyarak mücadele etme ve okuldan uzak durma gibi davranışları tercih ettikleri belirtilmiştir. Ayrıca zorbalık yapan ergenler daha çok karşı koyarak mücadele etmeyi ve okuldan uzak durmayı, kurban statüsündeki ergenler ise birine anlatmayı ve zorbalık yapanlardan uzak durmayı tercih etmişlerdir.

Özetle Türkiye'de yapılmış olan sınırlı sayıdaki araştırma akran zorbalığı oranlarının diğer birçok ülkede olduğu gibi küçümsenemeyecek boyutta olduğunu göstermektedir. Ancak şimdiye kadar yapılmış araştırmaların alana önemli katkı sağlamakla birlikte sorunu birçok açıdan tanımlamaktan henüz uzak olduğu görülmektedir. Özellikle, akran zorbalığına neden olan risk faktörlerinin ve akran zorbalığının öğrenciler üzerindeki olumsuz etkilerinin belirlenmesi sorunun önlenmesi açısından önemli görünmektedir.

Sonuç

Araştırmaların da gösterdiği gibi, akran zorbalığı çoğu kültürde var olan oldukça yaygın ve önemli bir problemdir. Çok sayıda araştırma, akran zorbalığının hem zorbalık yapan hem de zorbalığa maruz kalan çocuklar için önemli psikolojik, sosyal ve fiziksel sonuçlarının olduğunu göstermektedir. Zorbalık olaylarına karşın çocukların, diğer çocuklarla karşılaştırıldığında, benlik saygılarının daha düşük, depresyon ve kaygı düzeylerinin daha yüksek olduğu, daha yalnız oldukları, okulu sevmedikleri, daha sık devamsızlık yaptıkları, arkadaşlarıyla ilişkilerinin daha kopuk olduğu bilinmektedir. Zorbalık daha şiddetli ve uzun süreli yaşandığında ve sosyal destek yetersiz olduğunda sonuçlarının çok daha ciddi olabileceği, ayrıca bu dönemde yaşanan zorbalık olaylarının olumsuz etkilerinin yaşamın ileriki dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir.

Alan yazında akran zorbalığını önlemeye yönelik geliştirilmiş çok sayıda program bulunmaktadır. Bu programlar içerisinde özellikle öğrenciler, öğretmenler, okul yönetimi ve ailelerin işbirliğine dayanan bütüncül programların daha etkili olduğu vurgulanmaktadır. Grup normlarını ve okul ortamını iyileştirmek amacıyla geliştirilmiş okul-temelli programlar, öğrencileri izlemeye ve olumlu sosyal davranışları desteklemeye;

öğrenciler, öğretmenler, okul çalışanları ve topluma yönelik eğitimler vermeye, yüksek risk altında olan öğrencilere yönelik bireysel müdahalelere ve bireysel özelliklere saygıyı ve hoşgörü ortamını geliştirmeye odaklanmaktadır (APA, 2018). Bu bağlamda özellikle öğretmenlerin ve okul psikolojik danışmanlarının rolünün önemli olduğu görülmektedir. Öğretmenler, zorbalığın kabul edilemez olduğuna yönelik kesin kurallar belirleyerek ve zorbalığa katılan çocukların gerektiğinde psikososyal destek hizmeti almalarını sağlayarak önleme ve müdahale programlarının uygulanmasında, okul psikolojik danışmanlarıyla işbirliği içerisinde etkin rol oynarlar. Okul psikolojik danışmanları ise, okulda zorbalığın yaygınlığını değerlendirir, öğrencilere, öğretmenlere ve ailelere zorbalık konusunda eğitimler verirler. Öğrencileri akademik, davranışsal ve duygusal sorunlar açısından değerlendirebilir, çatışmalı akran ilişkileri içerisinde olup zorbalık açısından risk grubuna giren çocukları fark edebilir, öfke gibi duyguları düzenleme, başkalarına daha hoşgörülü yaklaşma, güven, empati ve iletişim becerileri kazandırma gibi farklı yöntemleri kullanarak zorbalığın önlenmesinde önemli rol oynarlar. Zorbalığa katılan öğrencileri gerektiğinde ilgili sağlık kuruluşlarına yönlendirirler.

Zorbalığa zorba ya da kurban olarak katılan çocukların katılmayanlarla kıyaslandığında bir ruh sağlığı merkezine başvurma olasılıkları daha yüksek olmakla birlikte, başvuru oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir (Kumpulainen, Räsänen ve Puura 2001, Studer ve Mynatt 2015). Örneğin, Kumpulainen, Räsänen ve Puura (2001) zorbalığa zorba, kurban ya da zorba-kurban olarak katılan çocukların, zorbalığa katılmayan grupla karşılaştırıldığında daha fazla psikiyatrik bozukluk yaşadıklarını, ancak toplam örneklemin yalnızca % 23'ünün bir ruh sağlığı uzmanına başvurduğunu (% 44.3'ü zorba-kurban, 41.7'si zorba, % 24'ü kurban ve % 13.4'ü kontrol grubu) göstermiştir. Zorbalığa zorba ya da kurban olarak katılmanın çocuklar ve ergenler üzerindeki olumsuz psikolojik sonuçları, özellikle ruh sağlığı alanında çalışan hekimlerin zorbalık sürecinde müdahale ve önleme açısından rolünü önemli hale getirmektedir. Hekimler ister sağlıklı ister hasta olsun başvuran tüm çocuklara okulla ve okulda yaşadıklarıyla ilgili sorular sorarak zorbalığı teşhis edebilir ve zorbalık söz konusu ise zorbalığın türü, süresi ve çocuğun bu süreçteki rolünü anlamaya çalışabilirler. Okuldaki boş vakitlerini yalnız geçirme eğiliminde olan çocuklar özellikle alay etme, isim takma, dışlama gibi davranışları içeren dolaylı zorbalığa maruz kalıp kalmadıkları açısından değerlendirilmelidir. Ayrıca baş ağrısı, karın ağrısı, altını ıslatma ve uyku problemi olanlar ile otizm, öğrenme güçlüğü, obezite, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu gibi özel sağlık durumu olanlar zorbalık açısından özellikle incelenmelidir. Zorba, zorba-kurban ve kurbanlar, artan ruh sağlığı problemleri nedeniyle kendine zarar verme, intihar düşüncesi, intihar girişimi ve tamamlanmış intihar açısından risk altında olduklarından bu açıdan izlenmelidirler (Brunstein-Klomek, Sourander, Niemelä ve ark. 2009, Lereya, Copeland, Costello ve Wolke 2015, Kaltiala-Heino, Rimpelä, Marttunen, Rimpelä ve Rantanen 1999). Hekimler zorbalığa maruz kalan çocuğa yaklaşırken, yaşadığı sıkıntıyı anlattığını, zorbalığın kabul edilemez olduğunu ve bunun çocuğun suçu olmadığını ve ayrıca zorbalık durumunda zorbayla sakin bir biçimde konuşması, oradan hemen uzaklaşması ve durumu öğretmenine ya da ebeveynine anlatması gerektiğini belirtebilirler. Ayrıca ana babaları zorbalığa her türlü katılımın (zorba, kurban ya da izleyici rolünde) çocuklar üzerindeki olumsuz sonuçları ve zorbalığa maruz kalmanın belirtileri (örn, fiziksel yara bere, yırtık giysi, okula gitmeyi istememe, akademik performansta düşüş ve psikosomatik şikayetler) açısından bilgilendirebilirler. Zorbalığın devam etmesi durumunda, ailelere okul yönetimiyle iletişime geçerek çocuğun sınıfının değiştirilmesini ve daha fazla izlenmesini istemeleri önerilebilir.

KAYNAKLAR

Akgün S (2005) Akran zorbalığının anne-baba tutumları ve anne-baba ergen ilişkisi açısından değerlendirilmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

American Psychological Association (2018) Bullying and School Climate. <http://www.apa.org/advocacy/interpersonal-violence/bullying-school-climate.aspx>

Baldry AC (2004) The impact of direct and indirect bullying on the mental and physical health of Italian youngsters. *Aggressive Behavior*, 30: 343-355.

Bayraktar F (2009) Ergenlerin zorba ve kurban davranışlarında birey, aile, akran ve okula dair özelliklerin rolü: Bütüncül bir model önerisi. Yayınlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Boulton MJ, Bucci E, Hawker DSJ (1999) Swedish and English secondary school pupils' attitudes towards, and conceptions of bullying: Concurrent links with bully/victim involvement. *Scandinavian Journal of Psychology*, 40: 277-284.
- Bradshaw CP (2015) Translating research to practice in bullying prevention. *The American Psychologist*, 70 (4): 322–332.
- Brunstein-Klomek A, Sourander A, Niemelä S ve ark. (2009) Childhood bullying behaviors as a risk for suicide attempts and completed suicides: *A population-based birth cohort study*, 48 (3): 254-261.
- Burnukara P, Uçanok Z (2012) İlk ve orta ergenlikte akran zorbalığı: Gerçekleştiği yerler ve baş etme yolları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15 (29): 68-82.
- Butler D, Kift S, Campbell M (2009) Cyber bullying in schools and the law: Is there an effective means of addressing the power imbalance? *Murdoch Univ. Electron. J. Law*. 16: 84–114.
- Camodeca M, Goossens FA, Terwogt MM ve ark. (2002) Bullying and victimization among school-age children: Stability and links to proactive and reactive aggression. *Social Development*, 11 (3): 332-345.
- Cerezo F, Ato M (2005) Bullying in Spanish and English pupils: A sociometric perspective using the BULL-S questionnaire. *Educational Psychology*, 25 (4): 353-367.
- Collins K, McAleavy G, Adamson G (2004) Bullying in schools: a Northern Ireland study. *Educational Research*, 46 (1): 55-71.
- Cullerton-Sen C, Crick NR (2005) Understanding the effects of physical and relational victimization: The utility of multiple perspectives in predicting social-emotional adjustment. *School Psychology Review*, 34 (2): 147-160.
- Eisenberg ME, Neumark-Sztainer D, Perry CL (2003) Peer harassment, school connectedness, and academic achievement. *Journal of School Health*, 73 (8): 311-316.
- Ergül-Topçu A, Dönmez A (2015) Bir grup süreci olarak akran zorbalığı: Katılımcı rollerinin cinsiyet ve sosyal statü açısından incelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 30 (75): 1-13.
- Garmy P, Vilhjálmsson R, Kristjánsdóttir G (2017) Bullying in school-aged children in Iceland: A cross-sectional study. *Journal of Pediatric Nursing*, 1-5.
- Gültekin Z (2003) Akran zorbalığını belirleme ölçeği geliştirme çalışması. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gültekin Z, Sayıl M (2005) Akran Zorbalığını Belirleme Ölçeği geliştirme çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15: 47-61.
- Hawker DSJ, Boulton MJ (2000) Twenty year's research on peer victimization and psychosocial maladjustment: A meta-analytic review of cross-sectional studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41 (4): 441-455.
- Houbre B, Tarquinio C, Thuillier I ve ark. (2006) Bullying among students and its consequences on health. *European Journal of Psychology of Education*, XXI (2): 183-208.
- Hunter SC, Boyle JME, Warden D (2004) Help seeking amongst child and adolescent victims of peer-aggression and bullying: The influence of school-stage, gender, victimisation, appraisal, and emotion. *British Journal of Educational Psychology*, 74: 375-390.
- Jeffrey LR, Miller D, Linn M (2001) Middle school bullying as a context for the development of passive observers to the victimization of others. *Journal of Emotional Abuse*, 2 (2-3): 143-156.
- Juvonen J, Graham S (2014) Bullying in Schools: The power of bullies and the plight of victims. *Annu. Rev. Psychol.*, 65:159–85.

Juvonen J, Graham S, Schuster MA (2003) Bullying among young adolescents: The strong, the weak, and the troubled. *Pediatrics*, 112 (6): 1231-1237.

Kaltiala-Heino R, Rimpelä M, Marttunen M, Rimpelä A, Rantane, P (1999) Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: School survey. *Bmj*, 319: 348-351.

Kapçı EG (2004) İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37 (1): 1-13.

Kumpulainen K, Räsänen E, Puura K (2001) Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying. *Aggressive behavior*, 27 (2): 102-110.

Lereya ST, Copeland WE, Costello EJ, Wolke D (2015) Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood: Two cohorts in two countries. *The Lancet Psychiatry*, 2 (6): 524-531.

Mynard H, Joseph S (2000) Development of the Multidimensional Peer-Victimization Scale. *Aggressive Behavior*, 26: 169-178.

Olweus D (1993) Bullying at school: Understanding children's worlds. *Oxford, MA: Blackwell Publishing*.

Olweus D (1994) Annotation: Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35 (7): 1171-1190.

Olweus D (2013) School bullying: Development and some important challenges. *Annu. Rev. Clin. Psychol*, 9: 751-80.

Özkan Y, Çifci EG (2010) Düşük Sosyo-ekonomik düzeydeki ilköğretim okullarında akran zorbalığı. *İlköğretim Online*, 9 (2): 576-586. <http://ilkogretim-online.org.tr>.

Pekel N (2004) Akran zorbalığı grupları arasında sosyometrik statü, yalnızlık ve akademik başarı durumlarının incelenmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Pekel-Uludağlı N, Uçanok Z (2005) Akran zorbalığı gruplarında yalnızlık ve akademik başarı ile sosyometrik statüye göre zorba/kurban davranış türleri. *Türk Psikoloji Dergisi*, 20 (56): 77-92.

Pellegrini AD, Long JD (2002) A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary school through secondary school. *British Journal of Developmental Psychology*, 20: 259-280.

Perren S, Alsaker FD (2006) Social behavior and peer relationships of victims, bully victims, and bullies in kindergarten. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47 (1): 45-57.

Pişkin M (2003) Okullarda yaygın bir sorun: Akran zorbalığı. N Bilgiç (Ed.), *Eğitimde Şiddet içinde* (8-22). Ankara: Altan Matbaacılık.

Rigby K (2003) Consequences of bullying in schools. *Canadian Journal of Psychiatry*, 48 (9): 583-590.

Salmivalli C, Lagerspetz K, Björkqvist K ve ark. (1996) Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22: 1-15.

Schafer M, Warner NE, Crick NR (2002) A comparison of two approaches to the study of negative peer treatment: General victimization and bully/victim problems among German school children. *British Journal of Developmental Psychology*, 20: 281-306.

Studer JR ve Mynatt BS (2015) Bullying prevention in middle schools: A collaborative approach. *Middle School Journal*, 46 (3): 25-32.

Seals D, Young J (2003) Bullying and victimization prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem, and depression. *Adolescence*, 38 (152): 735-747.

Şirvanlı-Özen D (2006) Ergenlerde akran zorbalığına maruz kalmanın yaş, çocuk yetiştirme stilleri ve benlik imgesi ile ilişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 21 (58): 77-94.

Şirvanlı-Özen D, Aktan T (2010) Bağlanma ve zorbalık sisteminde yer alma: Başa çıkma stratejilerinin aracı rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 25 (65): 101-113.

Smith PK, Talamelli L, Cowie H ve ark. (2004) Profiles of non-victims, escaped victims, continuing victims and new victims of school bullying. *British Journal of Educational Psychology*, 74: 565–581.

Totan T, Yöndem, ZD (2007) Ergenlerde zorbalığın anne baba ve akran ilişkileri açısından incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 8 (2): 53-68.

Veenstra R, Lindenberg S, Oldehinkel A ve ark. (2005) Bullying and victimization in elementary schools: A comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Development Psychology*, 41 (4): 672-682.

Wang J, Iannotti RJ, Nansel TR (2009) School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *J. Adolesc. Health*, 45: 368–75.

Wolke D, Woods S, Bloomfield L ve ark. (2000) The association between direct and relational bullying and behaviour problems among primary school children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41 (8): 989-1002.

Wolke D, Woods S, Stanford K ve ark. (2001) Bullying and victimization of primary school children in England and Germany: Prevalence and school factors. *British Journal of Psychology*, 92: 673-696.

Yaban EH, Sayıl M, Tepe YK (2013) Erkek ergenlerde anne babadan algılanan destek ile akran zorbalığı arasındaki ilişkide arkadaşlık niteliğinin rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 28 (71): 20-32.

Yıldırım S (2001) The Relationship of bullying, family environment and popularity. Unpublished master's thesis. Middle East Technical University, Ankara.